

УДК: 654.191:316.774/.775(497.11)"1941/1944"

94:355.244.1(497.11)"1941/1944"

COBISS.SR-ID 120992521

DOI број: 10.5937/vig2301062M

Језик рада: Српски

Примљен: 08. 05. 2023.

Прихваћен: 27. 06. 2023.

Тип рада: Оригинални научни рад

Др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник
Војни архив, Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране у Београду
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

ДИСПЕРЗИЈА РАДИО-ПРОПАГАНДЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Пропагандни рад Владе народног спаса, институционализован преко Одељења државне пропаганде Председништва Министарског савета, био је организован у складу са потребама немачког пропагандног и цензорског апарата. Колaborационистичке власти су уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. У овом раду, који је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране, приказана је немачка организација пропагандно-цензорског апарата и његов утицај на рад Одељења државне пропаганде у домену радио-пропаганде. Анализиран је садржај програма и презентоване су активности Радио-Београда под немачком управом, укључујући и начин деловања колaborационистичких власти у области радио-пропаганде.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Србија, колaborација, радио-пропаганда, цензура

Увод

Међу најзаступљеније поделе средстава комуникације спада подела на аудитивна, визуелна и аудио-визуелна средства.¹ Радио се убраја у основна аудитивна средства, док је радио-пропаганда

¹ Edvard Bernays, *Propaganda* (New York: Horace Liveright, 1928), Gustav Le Bon, *Psihologija gomile* (Beograd: Algoritam, 2005).

била један од кључних сегмената у дисперзији пропаганде у двадесетом веку и истовремено пропагандно средство широког спектра деловања, са могућностима утицаја на целокупно јавно мњење одређене државе.² Као временска прекретница у третирању пропаганде у савременој литератури, као осмишљене и организоване комуникације, којој се придаје важност у остваривању политичких, економских и ратних циљева, у историографским и мултидисциплинарним истраживањима наводи се период Првог светског рата. Захваљујући напредовању пропагандне технологије почело је планско укључивање психолошко-пропагандних активности у стратегијске и тактичке задатке (коришћење радија, летака, звучника, гласноговорника). Велику популарност у пропагандној технологији имао је радио који се све више користи за давање обавештења и ширења новости. Позициони карактер рата омогућио је масовну употребу звучника на фронту.³ Нацисти су међу првима на свету употребили нове масовне медије: радио, а у ограниченом обиму и телевизију, за пласирање своје идеолошке пропаганде и екстензивно манипулисање информацијама.⁴

Прва радио-станица која је почела са редовним емитовањем програма у Европи била је *BBC*, основана у Британији 1922. године, док је Радио-Холандија била прва међународна радио-станица која је почела емитовање током 1927. године. У истој години почело је емитовање радио-програма на кратким таласима које је омогућавало пренос звука на великим просторствима.

Радиофонија у Србији почела је да се развија у Првом светском рату, постављањем привремених радио-станица, уз помоћ Француске.⁵ Радио-Београд је свој програм почео да емитује 24. марта 1929. године, док је краткоталасна радио-станица Београд II пуштена у рад почетком марта 1936. године, са циљем да пропагира владину политику у земљи и иностранству. Базични садржај програма ове радио-станице чиниле су вести, а било је и разних предавања из области културе, привреде и трговине.⁶ Емитоване су и вести на

² „Принцип минималног напора”, по коме прималац најлакше прима ону поруку чија перцепција и разумевање изискују најмањи напор, формулисан је у делу: G. K. Zipf, *Human Behaviour and the Principle of Least Effort* (Cambridge: Mass Addison-Wesley Press, 1949).

³ Мирослав Јокић, *Историја радиофоније у три епохе*, I (Београд: РТС Београд, 2004), 8.

⁴ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, I, приредио Александар Стојановић, група аутора (Београд: Филип Вишњић, 2015), 17.

⁵ *Овде Радио-Београд*, Зборник поводом педесетогодишњице (Београд: Радио-Београд, 1979), 11.

⁶ Армијски генерал Данило Калафатовић (1875–1946) био је директор „Радио-Београда” у периоду од 1930. до 1936. године.

страним језицима, намењене југословенским држављанима, а рачунало се и на одређени утицај у иностранству. Убрзо је организован програм за амерички континент. У акцији власти за повећање снаге радио-станица подигнута је нова станица за Радио-Београд, снаге 20 кв у Макишу, која је могла бити слушана на читавој југословенској територији.⁷ У оквиру Централног пресбироа (ЦПБ) формиран је, током 1939. године, Одсек за радиофонију, чиме је измењена и дотадашња подела на три одсека. ЦПБ и Краткоталасна радио-станица Београд II почели су да припремају вести за Радио-Београд. Без обзира на велики помак у развоју радиофоније у међуратном периоду, Краљевина Југославија није била у могућности да парира већини европских држава у том погледу.

Захваљујући примени модерних средстава пропаганде, као што је био радио, емитоване пропагандне поруке имале су много шири утицај и биле су доступне у више држава, а било је теже ограничити доступност информација и обликовати јавно мњење у појединим случајевима. Отпочела је нова врста сукоба, такозвани рат информацијама и сукоби непријатељских пропагандних мрежа појединих земаља.⁸ До почетка Другог светског рата нису биле довољно развијене могућности ефикаснијег ометања емисија конкурентских и непријатељских радио-станица тако да су ограничења емитовања емисија у другим државама била лимитирана једино техничким условима.

Све учеснице у рату користиле су најмасовнија пропагандна средства: радио, штампу, плакате и филмове, у мери у којој су биле у могућности да финансирају сопствену пропагандну машинерију. Почетком ратних дејстава, противници сила Осовине нису имали усклађен пропагандни систем за деловање у ратним условима, али су нове потребе условиле промену схватања, као и стварање нових полувојних, званичних и незваничних институција.⁹ Државни и војни врх земаља антиосовинске коалиције био је, у одређеној мери, свестан потребе за развојем пропагандне машинерије.¹⁰ Уласком САД у светски сукоб, пропагандни рад постао је основна карика у

⁷ Нова станица на Макишу свечано је отворена 2. августа 1938. године.

⁸ Е. Н. Carr, *Propaganda in International Politics* (Oxford: Oxford University Press, 1939), 20. Повремено је долазило и до склапања споразума о прекиду узајамне непријатељске пропаганде међу државама. Први овакав споразум постигнут је између Немачке и Пољске 1931. године и требало је да регулише „да питања радио-емитовања ни у ком случају не вређају националне интересе слушаца друге стране”.

⁹ Водеће силе антиосовинске коалиције створиле су разне институције за што успешније пропагандно деловање према непријатељу, али и према другим државама које су биле неутралне или чак савезнице.

¹⁰ Р. М. А. Lineberger, *Psychological Warfare* (Washington DC: Infantry Journal Press 1948), 56.

ратним дејствима сила савезница. Фашистичко-нацистички и совјетски систем пропагандног деловања, са становишта метода, начина и технологије, били су идентични. Ипак, декларисани системи вредности тих система били су дијаметрално супротни.

О пропагандним методама, правилима, средствима и начинима деловања које су примењивале зарађене стране сведоче многа документа. Разгранатом пропагандном мрежом управљало се из државних прес-центра, телеграфских агенција, министарстава пропаганде или информација, ратних штабова, страначких централа, ПТТ центара, обавештајних служби, агитпропова и других организација. Радио-станицама, новинама, филмовима, лецима, плакати-ма, брошурама, карикатурама, позоришним представама и пропагандом „лицем у лице” читавих армија активиста супротстављане су идеје, нуђене чињенице и борило се за жељене ставове, свест и понашање милиона људи. Радио-емисије емитоване су на скоро свим таласним дужинама и језицима. У пропагандном рату супротстављене силе су се бориле на разне начине, а један од њих била је оштра критика непријатељске пропаганде.¹¹ Захваљујући неисцрпним могућностима дисперзије пропаганде, борба је најдуже трајала на „пропагандним фронтима”.

Немачка организација пропагандно-цензорског апарата и његов утицај на рад Одељења државне пропаганде Владе народног спаса у домену радио-пропаганде

Почетком окупације, готово половина освојених југословенских територија уступљена је немачким савезницима (Италији, Мађарској и Бугарској) или марионетским државама. Границе немачке окупационе зоне мењале су се током рата у складу са потребама.¹² Немачке „Привремене смернице за поделу Југославије”, од 12. априла 1941. године, предвиђале су да се територија „Старе Србије” стави под немачку војну управу.¹³

¹¹ ВА, група фондова Недићева архива (у даљем тексту група фондова Нда), К 10, бр. рег. 4/1-2.

¹² Први бугарски окупациони корпус заменио је, у јануару 1943. године, 342. немачку посадну дивизију и заузео јужну Србију до Ибра. Затим су Бугари окупирали и Ваљево, након одласка Вафен СС дивизије „Принц Еуген”. Након одласка 297. немачке дивизије Бугарска је добила област између Ваљева и Крупња. Од тада је под немачком управом био мањи део Србије, укључујући Београд и српски део Баната.

¹³ Територија окупиране Србије била је ужа и у односу на српске границе из 1912. године, пошто је Бугарска припојила Врањски и Пиротски округ.

Генерал-пуковник Максимилијан фон Вајкс стигао је у Београд са својим штабом 15. априла 1941. године. Истога дана су краљ, влада и југословенски војни врх напустили земљу.¹⁴ Актом безусловне капитулације предвиђено је да се целокупна војска одводи у заробљеништво и да су сви југословенски официри дужни да се пријаве немачкој команди. Србија се нашла под режимом војне управе.¹⁵ Регулисана су обавезе становништва на окупираној територији и спроведене су мере за онемогућавање деловања непријатељске пропаганде забраном: слушања радио-станица, ширења летака, саботажа, организовања јавних окупљања и манифестација, уз обавезну предају ватреног оружја и радио-апарата немачким војним властима.¹⁶

Немачки окупациони апарат био је сложен – састављен од више паралелних органа чије су се надлежности и компетенције преплитале и дуплирале.¹⁷ Систем окупације имао је неколико нивоа: од регионалног за Југоисток, преко нижег за окупирану Србију, до локалног за Београд. Команда Југоистока била је задужена за контролу читаве југоисточне Европе. Њен центар је почетком рата био у Солуну, да би 1943. године, након капитулације Италије, био пребачен у Београд. Команда Југоистока имала је овлашћење да решава сва војна питања у областима под својом надлежности, што је обављала преко установа које су јој биле потчињене, а међу њима и преко Штаба војног заповедника у Србији.

Пропаганда и цензура имале су значајну улогу у немачкој управи на окупираној српској територији.¹⁸ Према „Инструкцији команданта Вермахта на Југоистоку за пропагандне јединице које су ангажоване у делокругу командовања команданта оружаних снага на Југоистоку од априла 1942. године”,¹⁹ биле су активне следеће пропагандне јединице:

1. 690. чета за пропаганду, Солун.

¹⁴ Капитулација је потписана у виду „Одредаба о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе од 17. априла 1941. године”.

¹⁵ „Објава за запоседнуто југословенско подручје” објављена је у *Службеном листу за заузету југословенску територију*, на српском и немачком језику, бр. 1, 1-2. Општинске новине објавиле су га у броју 12 од 24. априла 1941, 2 са поднасловом „Најважнија објава која је истакнута у Београду”.

¹⁶ Други проглас, од 14. априла 1941. године, регулисао је предају ватреног оружја у року од два дана под претњом смртне казне. ВА, група фондова Немачка окупаторска војска (у даљем тексту На), К 50, бр. рег. 1/1.

¹⁷ Драган Алексић, „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату”, у: *Ослобођење Београда 1944. године*, Библиотека „Зборници радова” бр. 7 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 52-72.

¹⁸ Више о наведеном у: Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату-окупациона управа, изборице и просвета* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015).

¹⁹ ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, NAV-T-77, 1034/6506565-69.

2. Пропагандно одељење за Југоисток, Београд са Пропагандном групом за Србију, Београд и са Пропагандном групом за Грчку, Солун. Пропагандно одељење за Југоисток обављало је специјалне војно-политичке задатке врховне Команде Вермахта и команданта оружаних снага на Југоистоку, вршило је пропаганду код становништва окупираних подручја, сарађивало је „у слици и речи” при деловању у трупи и приликом достављања ратних извештаја и вршило је цензуру.

3. Пропагандни вод на Криту, Канеја.

4. Испостава Врховне команде Вермахта у Београду.

5. Опуномоћеник националсоцијалистичке заједнице „Кроз радост ка снази”, Београд са повереништвима у Београду, Солуну и Атини.

6. Опуномоћеник државне управе за пропаганду за покретно приказивање филмова пропагандне управе на читавом подручју.

У време када је генерал Хелмут Ферстер постављен на дужност војноуправног команданта, формирано је Пропагандно одељење Југоисток. Оно је настало у Априлском рату од пропагандних чета Друге армије и састојало се од одсека: за план, активну пропаганду, штампу, фотографију, радио и филм. Управљало је групом радио-предајника Вермахта на Југоистоку (радио-предајник у Београду са краткоталасним предајником у Земуну, радио-предајници Солун и Атина), користило је цивилне филмове и вршило њихову цензуру, давало је сагласност италијанским окупационим властима за спровођење пропагандних задатака и могло је обавезати пропагандне групе да врше војно извештавање у слици и речи. У његовом саставу налазиле су се секције (одреди) за Србију, Београд, Хрватску и Солун.²⁰ Пропагандна група у Србији, подгрупе Солун-Егеја и Јужна Грчка, била је потчињена командантима по свим питањима пропаганде која су се односила на овлашћења команданата у погледу вођења борбе, управљања подручјима, збрињавања трупа, службе везе, политике, извештавања и цензуре. У оквиру Пропагандног одељења Југоисток били су ангажовани експерти из различитих области: политичари, психолози, новинари, књижевници, цензори, познаваоци уметности. Немачке власти водиле су прецизну евиденцију о лицима која су сарађивала у овом одељењу и о хонорарима који су им исплаћивани. Израђивали су плакате по немачким упутствима, лепили, преводили, лекторисали, припремали садржаје за радио-програм, састављали текстове за плакате и брошуре, вршили разне техничке послове и дистрибуцију. Део Пропагандног одељења Југоисток био је Пропагандни одред (секција) Србија, који је касније постао самостална

²⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 425.

установа (под Одељењем за пропаганду Врховне команде оружаних снага). Одредом је руководио капетан др Јулиус Липерт који је био потчињен војном заповеднику у Србији. Стручна упутства и налоге о спровођењу пропагандне активности добијао је од Министарства пропаганде Рајха, односно Одељења за пропаганду Врховне команде оружаних снага.²¹ Пропаганди одред Србија, са седиштем у Београду, имао је реферате за радио, штампу, позориште, за ноћне локале и за активну пропаганду. *Абвер* је надзирао рад локала и јавни живот у престоници и обављао улогу цензора. Обавештајне службе су развиле широку агентску мрежу.

С обзиром на чињеницу да је слушање страних радио-станица, осим немачких, било строго забрањено, као и да је штампа објављивала прилоге по немачким директивама, београдско становништво, као и остатак југословенске територије, било је изложено великом психолошком притиску и изолацији. У свом извештају Команди копнене војске о држању грађана након ваздушног бомбардовања, пуковник Тусен истиче да је, као морална последица катастрофе, Београђанима овладао дух фаталистичког препуштања судбини и неспремности да се боре против новонасталих потешкоћа.²² Објављено је званично саопштење београдских *Општинских новина* о току и исходу рата.²³ Брзи завршетак Априлског рата и пораз југословенске војске омогућио је ефикасније деловање свих огранака немачке пропагандне машинерије и цензора. Био је то повод да Хитлер одржи званичан говор у Рајхстагу, 4. маја 1941. године, који су пренеле све разгласне станице и радио у Немачкој и у окупираним земљама. Већ следећег дана текст говора је објављен у званичним листовима. Хитлер је означио Југославију као „вероломника који је наумио да зада ударац у леђа немачком Рајху“. Тако је са највишег места проглашено начело беспопштедног кажњавања Срба, које је постало основа немачке политике.²⁴ Пропаганда је била полазна тачка у сваком војном и политичком потезу немачких власти и крајња тачка након реализовања одређених

²¹ ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 264/196-420.

²² ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-77, 1314/0558-67.

²³ „Како је дошло до капитулације српске војске“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 1.

²⁴ У немачким војним круговима у Београду постојала су два гледишта о начину осигурања реда и мира. Једно гледиште заступали су официри Вермахта, Аустријанци, од којих су неки ратовали у Србији 1914. године, а друго нацистички функционери, као Феликс Бенцлер и Херман Нојбахер, који су сматрали да треба користити и политичка средства.

политичких и војних циљева када је требало приказати и оправдати сваку врсту акције у светлу немачких интереса. Цензорски апарат деловао је раме уз раме са пропагандним.²⁵ Интересантно да се у већини немачких текстова отворено помиње, чак и препоручује другим народима, контрола јавног мњења и подвргавање политике обавештавања интересима народа и војске. Аргументе за контролу јавног мишљења Гебелс је проналазио у чињеници да није дан рат у историји није вођен без утицаја владе на јавно мишљење, чак ни у демократским земљама.

Колаборационе власти су, у складу са потребама немачког пропагандног апарата, уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. Одељење државне пропаганде образовано је након формирања *Владе народног спаса*, при Председништву Министарског савета.²⁶ У његовом раду постојао је делимични континуитет са предратним ЦПБ-ом, који се манифестовао у виду преузимања организације, начина рада и дела кадрова дотадашње службе Пресбироа при Савету комесара, наслеђених из међуратног времена. Имајући у виду чињеницу да је део ЦПБ-а током рата наставио деловање у емиграцији, у саставу избегличке владе, не може се говорити о потпуном континуитету.

Одсек за штампу и Одсек за радио Одељења државне пропаганде били су уско повезани. Одсек за штампу био је активан током читавог периода окупације, редовно је сарађивао са окупационим властима од којих је добијао инструкције и задатке.²⁷ Наведени одсек обављао је припрему за штампу обавештења Кабинета председника Владе, кабинета разних министарстава и канцеларија установа јавности, као и чланака и других материјала. Делови билтена штампани су у форми

²⁵ Више о наведеном у: Маријана Мраовић, „Феномен цензуре у Другом светском рату на територији окупирани Србије”, *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, XI, бр. 11, (2022), 28-146.

²⁶ Више о наведеном у: Marijana Mraovic, „Creation of an Alternate Reality: The Organization and Propaganda Activities of the Government of National Salvation from 1941 until 1944”, *Balkanica*, Vol. LIII (2022), 185-226.

²⁷ Први шеф Одсека за штампу био је Милош Младеновић који је кратко остао на поменутом месту (постао је уредник листа *Ново време*). Заменио га је др Велимир Димић који је, поред тога што је био шеф Одсека за штампу, био и члан Врховног просветног већа Министарства просвете, Врховног спортског савеза и Управе Коларчеве задужбине. Повремено је посећивао седнице Управе и одржавао пропагандна предавања на Коларчевом народном универзитету. Присуствовао је и конференцијама посвећеним пропаганди путем штампе и у појединим установама. Редовно је сарађивао са *Новим временом* и *Српским народом* којима је достављао чланке потписане пуним именом и презименом. ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 28/2-1, Писмо др Велимира Димића шефу Одељења за пропаганду од 25. септембра 1942. године.

„Прегледа стране штампе”.²⁸ Шеф Одсека за штампу кореспондирао је са установама и личностима које су сарађивале са Одељењем државне пропаганде. Поред редовних дужности, посећивао је агенцију *Рудник* ради прибављања исцрпнијих вести, Одсек за штампу при немачком посланству, а повремено и редакције листова којима је редовно, сваког дана, достављан пропагандни материјал за објављивање.²⁹ Имао је обавезу да сваког дана у подне, са представницима немачких власти, присуствује конференцијама за штампу. Конференције је водио посебан официр-зондерфирер из немачког пропагандног одељења, а често су им присуствовали и официр Тангл, представник немачке агенције *DNB*, и Хенгстер, зондерфирер за позориште.

Одсек за радио је деловао самостално у другој половини 1941. године, на челу са Омером Кајмаковићем. Почетком 1942. године, на место шефа Одсека за радио постављен је Александар Стојковић, хонорарни сарадник пропаганде, издавач неколико пронемачких брошура из времена пре окупације и некадашњи секретар редакције *Новог времена*. У јесен 1942. године Одсек за штампу проширен је огранцима за филм и за радио, односно наставио је радио-службу пређашњег Одсека за радио. Александар Стојковић био је на челу радио-службе и одржавао везу између Одељења државне пропаганде и Радио-станице Београд, од почетка 1942. године до маја 1944. године (када је отишао на службу у радио-станицу у Трсту). Највећи део службовања провео је у београдској радио-станици, са приличном аутономијом у раду и службеним контактима искључиво са шефом Одељења државне пропаганде. Београдска радио-станција давала је у српској емисији аутентичне коментаре на савремена догађања. Стојковић је све време службовања у Београду надзирао и радио-предавања на српском језику, која је добављао од разних личности, првенствено од чиновника. Општу наредбу за држање радио-предавања, у име председника *Владе народног спаса*, издао је Велибор Јонић, 10. јула 1942. године, позивајући одабране београдске чиновнике за које је сматрао да треба да држе

²⁸ Објављиване су вести немачке агенције *DNB* и прегледи из немачких листова: *Das Reich*, *Berliner Börsenzeitung*, *Südost-Echo*, *Völkischer Beobachter*, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Zeitung*, *Tagepost* из Граца, *Pariser Zeitung*, *Deutsches Volksblatt* из Новог Сада, *Der Neue Tag* из Прага, недељника *Deutschland Post*, ревије *Die Woche*, *Deutsche Zeitung in Croatia*, *Neue Ordnung* из Загреба, *Gernzwacht* из Осјека и београдског *Donnaueitung*. Објављиване су вести италијанских агенција *Steffani* и *La Corrispondenza* и прегледи из листова: *Il Popolo d'Italia*, *Resto Del Carlino*, *Corriere Della Sera*, *Il Giornale d'Italia* и *Piccolo* из Трста. Редовно су објављивани прегледи из словеначког *Jutra*, бугарске *Вечери* и *Нове вечери*, француског листа *Echo d'Nansi*, турског *Tasviri Efkar*, листова Чешког протектората: *Народна политика*, *Чешке слово*, *Лудове новине*, мађарских листова: *Magyar Nemzet*, *Regeli Magyarssag*, *Magyarorzag*, *Esti Uszag*, *Regeli Uszag* и *Figet Lenseg*.

²⁹ Објављивани су оригинални чланци са пуним потписима њихових аутора и преведени чланци из немачких новина.

предавања, на скуп у сали Коларчеве задужбине. Том приликом, чиновницима је давао и конкретне смернице за рад. Већину предметних предавања Стојковић је објављивао у колаборационистичкој штампи. Интересантан је податак да је већина службеника у Одсеку за штампу и за радио били предратни чиновници постављени на дужност у периоду између 1937. и 1940. године.

Одсек за филм је, као део Одсека за штампу, радио и филм, вршио надзор и организацију кинематографске делатности.³⁰ Средином марта 1943. године, наведени одсек почео је сарадњу са Одсеком за духовну културу Одељења за високо образовање и народну културу Министарства просвете и вера по питању цензуре филмова намењених за приказивање ученицима. Пропагандни рад домаћих власти на пољу производње, дистрибуције и приказивања филмова регулисало је и пратило неколико немачких окупационих установа: Испостава Главне управе за филм руководства Националсоцијалистичке партије у Београду, Одељење за пропаганду Југоисток и Пропагандни одред (секција) Србија.³¹

Пропаганда *Владе народног спаса* била је у великој мери зависна од усмеравања немачког пропагандног и политичког апарата, што је донекле минимизирало њену улогу у друштву, могућност креативности у раду и утицало на резултате постављених циљева.³²

Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна. Вршена је строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за објављивање путем штампе или радио-говора, предавања, народних зборова и разних културних и политичких манифестација.

Пропагандно одељење Југоисток сарађивало је директно са Одељењем државне пропаганде, прегледало и цензурисало све материјале који су били намењени за даље дистрибуирање, редиговало и цензурисало чланке и говоре које је требало да држе чланови Владе, министри и референти за пропаганду. Издавачко предузеће А.Д. „Југоисток” радило је на припреми штампаних материјала: брошура, публикација, плаката и прослеђивало их Одељењу за пропаганду на даљу употребу. Немачка пропагандна и цензорска мрежа била је у свом раду директно усмерена и на сарадњу са другим органима

³⁰ Да би се културни живот, првенствено позориште и филм, ставили под пуну контролу немачких и домаћих власти, 16. августа 1941. године надлежност над Народним позориштем пребачена је из сектора Министарства просвете и вера у ресор Одељења државне пропаганде.

³¹ ВА, микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 264/196-420.

³² Више о наведеном у: Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944.* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019); Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”, у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године.* Уредник др Вељко Ђурић (Београд: Музеј жртва геноцида, 2017), 123-159.

власти и појединцима који су били ангажовани, по потреби, за разне пропагандне послове. Према сачуваним подацима Пропагандног одељења Југоисток Команде Србије из 1943. године евидентирано је 117 сарадника немачке Групе активне пропаганде.³³

Немачки цензори за време рата – др Валтер Грубер, познавалац српског језика и историје, и др Ерхард Тангл, професор славистике на Хамбуршком универзитету, оставили су сведочанства о строгасти цензуре за време рата. Тангл је писао о сукобима и полемикама уредника и сарадника *Наше борбе* са немачким цензорима који су „често избацивали читаве параграфе, стриктно цензурисали текстове, убацивали своја тумачења и гледишта и обавезно немачке вести и тумачења”.³⁴

Немачка цензура је редовно прегледала говоре председника „Владе народног спаса”. У једном од својих извештаја надлежном министарству, Бенцлер наводи да је дао инструкције Цензорском одељењу штампе да се у *Новом времену* не сме објављивати ни слика ни речи краља Петра.³⁵ У прилогу једног од следећих извештаја, Бенцлер је доставио текст говора који је Недић требало да одржи преко Радио-Београда на годишњицу потписивања Тројног пакта. У њему се наводи да председнику Владе није било дозвољено да одржи било који говор који претходно није био цензурисан и одобрен од немачких власти.

Програм Радио-Београда у функцији пропаганде немачких и колаборационистичких власти

Радио-служба била је, као што је већ речено, најзначајније пропагандно оруђе немачких окупационих власти.³⁶ У априлском бомбардовању Београда погођена је зграда Српске краљевске академи-

³³ ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52. Периодичне публикације нису могле бити штампане без сагласности Пропагандног одељења Југоисток. Само су новинари заведени у сталешком списку *Српског новинарског удружења* могли обављати свој посао. Вођене су евиденције уредника и сарадника свих листова који су излазили на територији Београда, а формирана је и картотека за књижаре и антикварнице.

³⁴ Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић* (Минхен: Искра Минхен, 1971), 475. О цензури у периоду окупације писао је Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Књига прва: На оштрици ножа*. (Београд: Никола Пашић, 2008). Реч је о репринту оригиналног издања „Искре” из Минхена, 1963. године.

³⁵ ВА, NAV-N-T-120, 200/153 515.

³⁶ У „Директиви за третирање питања пропаганде против Југославије” тачка 12. односила се на упутство за преузимање радио-станица, према којој је било од изузетне важности да југословенске радио-станице остану неоштећене и да почну са емитовањем емисија у ограниченом обиму чим се успостави потпуна контрола. Упутство је садржало и јасно дефинисани циљ: „Одговарајућим паролама треба становништво стално опомињати да не учествује у борби и позивати га да одржава ред и мир.”

је у којој се налазио студио Радио-Београда, тако да је емитовање програма прекинуто.³⁷ Радио-Београд отпочео је своје емитовање непосредно по уласку немачке војске у Београд, у подне 21. априла 1941. године, емисијом са подневном музиком под називом: „Добар апетит”.³⁸ У згради Радио-Београда било је смештено и Одељење пропаганде за Југоисток, што сведочи о томе колику важност су окупационе власти придавале апсолутној контроли рада и садржаја емитованог радио-програма. Именован је немачки аташе за Радио-Београд, Фридрих Митерхамер, дотадашњи културни аташе опуномоћеника немачког Министарства спољних послова за Србију, који је у штампи описиван као „прави Германац, присталица обнове младих европских народа, али исто тако одличан познавалац елемената пропаганде”.³⁹ Директор друштва „Радио-Београд” А. Д. био је др Роберт Веге, један од његових оснивача.⁴⁰ Осим др Јулијуса Липерта који је, као начелник Пропагандног одељења Југоисток за Србију, надгледао активности и контролисао рад Радио-Београда, важну улогу имао је и поручник Карл Хајнц Рајнтген вођа „Војне радиогрупе 'Југоисток' Београд–Атина–Солун”.

Станица Радио-Београда добила је нови назив „Sender Belgrad” („Soldatensender Belgrad”). У почетку је називана и „радио европског војника”, а њен програм био је намењен немачким војницима на југоисточним просторима. Централна емисија била је „Београдски млади стражар” која се истицала и по значајним добровољним прилозима са фронта. Највећи део прилога прослеђиван је за потребе снабдевања војске. У *Обнови* се наводи податак да је за емисију „Београдски млади стражар”, у року од годину дана, примљено преко 700.000 писама.⁴¹

³⁷ У време бомбардовања било је у току емитовање емисија народне музике на Радио-Београду.

³⁸ Станицу Радио-Београда преузео је један немачки потпоручник који је са пет војника „ушао на пети спрат зграде Министарстава унутрашњих дела, која је пре личила на неку рушевину, него на просторије једне радио-станице.” Задатак ове групе био је да од пропагандног одељења једне оклопне армије преузму радио-станицу и сачине редован радио-програм. Преузимајући Радио-Београд, Немци су иселили студијске уређаје из зграде Академије наука у објект у улици кнеза Милоша број 16; чланак „Годишњица Радио-Београда”, *Обнова*, 18. април 1942. године.

³⁹ *Коло*, 30. јануар 1943. године.

⁴⁰ Друштво „Радио-Београд” А. Д. основали су инжењер Роберт Веге, Ђура Милутиновић, Милош Д. Станојевић, Славко Бокшан, Душан Грубић, Ђулијус Ханау, Стеван Карамата, Милутин Стевановић и адвокат Зафир Станковић, након обраћања Министарству трговине и индустрије, 15. децембра 1925. године, да им се одобри оснивање акционарског друштва. Оснивање друштва уследило је годину дана касније, након подршке коју су добили од Министарства пошта и телеграфа.

⁴¹ Чланак „Годишњица Радио-Београда”, *Обнова*, 18. април 1942.

Београдски радио допринео је и порасту популарности песме „Lili Marleen” на немачким фронтovima, с обзиром на то да ју је први пут емитовао 18. августа 1941. године.⁴² Немачка емисија „Час за војнике” названа је касније по овој песми која је емитована сваке вечери у 21.57 часова и на крају програма.⁴³ Међу најфреквентније емитованим мелодијама биле су: „Хајдрун” и марш „Бомбе за Енглеску”.⁴⁴ Свака пауза између програма и песама била је пропраћена звуцима звона, фанфара, буком са бојног поља, топовском паљбом, шумом авиона и сирена, што је такође имало значајан пропагандни ефекат. Радио-Београд сарађивао је и са немачким војничким позориштем „Kraft Durch Freude” са којим је од јуна 1942. године почео спољни пренос емисије „Весело послеподне код наших војника” за слушаоце и позоришну публику.⁴⁵ У емисију су били укључивани и домаћи оперски певачи, лирски споран Словенка Анита Мезе и Владета Поповић, немачки уметници Ханс Георг Шиц и Стеван Малек, као и Радио-оркестар за игру са диригентом Отмаром Хофером.⁴⁶

Одељење државне пропаганде је свакодневно хвалило успешно ангажовање Радио-Београда под немачком управом, без икаквог критичког осврта на садржај програма и његову очигледну прилагоденост потребама окупатора. *Ново време* је обавештавало јавност о „ефекту који је сам изглед станице остављао на посетиоце и о све богатијем и разноврснијем програму”.⁴⁷ Радио-Београд је, поводом две

⁴² Чланак „Сензационалан успех београдског микрофона. 'Лили Марлен' - песма коју је Београдски радио учинио најпопуларнијом мелодијом на Југоистоку”, *Ново време*, 17. август 1941. Песма је првобитно била намењена немачким војницима у Северној Африци, који су се под Ромеловим вођством кретали ка Ел Аламејну. и доживела је огромну популарност. Током августа песма је снимљена на српском и немачком језику. Оригиналан текст „Песма младог стражара” написао је учитељ из Хамбурга Ханс Лајп у Првом светском рату, пре поласка на Руски фронт, а име Лили Марлен настало је комбинацијом имена његове девојке и пријатеља. Песму је објавио након рата у збирци поезије. Пошто се Гебелсу песма није допала, настојао је да уместо ње пласира марш. За 70 година снимљено је више од 200 верзија песме, а отпевана је на 48 језика.

⁴³ Mihailo Blam, *Džez u Srbiji: 1927–1944*. (Beograd: Stubovi kulture, 2010).

⁴⁴ Аутор марша „Бомбе за Енглеску” био је композитор Норберт Шулц, који је компоновао и музику за „Lili Marleen”. Писао је музику за филм, рекламе и корачнице по нацистичким поруцима.

⁴⁵ *Ново време*, 6. јун 1942, 5. Од маја је почео пренос који је давало позориште за своје гледаоце.

⁴⁶ Maja M. Vasiljević, „U mreži disciplinarnih i regulacionih mehanizama: Muzičari u Beogradu 1941–1944”, doktorska disertacija, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, (2019) 210.

⁴⁷ „...Просторије станице биле су препуне цвећа. Свуда су била постављена велика црвена слова 'V' - као Викторија, односно победа од улаза са улице и надаље: Свуда је 'V' акција видно заступљена, да би се јасно показало, шта је омогућило сав овај надасве плодносни рад.” Чланак: „Београдска радио-станица има све богатији и све разноврснији радио-програма”, *Ново време*, 17. август 1941.

године од почетка „грандиозног рата“, увео нову емисију под називом „Поноћни позив“, у којој су описиване и величане дотадашње немачке победе на фронтовима.⁴⁸ Током две године постојања, проширен је дијапазон немачких забавних емисија, уз обавезан репертоар озбиљних емисија.⁴⁹ Генерал Хелмут Ферстер је, 27. маја 1941. године, наредбом прописао да се у Београду могу слушати све немачке радио-станице, Радио-Београд и Радио-Земун. Постављани су звучници на градским трговима и сеоским местима за окупљање и тако преношене вести и коментари Радио-Београда, као и разна саопштења и пропагандне поруке.⁵⁰ *Ново време* је својим чланцима пропратило објављивање наведене наредбе као важне за сузбијање утицаја усмене британске пропаганде и ширења гласина које су, према водећим пропагандистима, биле „узрок увлачења српског народа у рат“.

Влада народног спаса није имала ингеренције у домену обављања радио-службе, као ни могућност коришћења радио-станица и радио-апарата без немачког одобрења. О томе сведочи Данкелманов допис председнику Милану Недићу, од 10. септембра 1941. године, у којем одговара на његова потраживања радио-емисионих станица бившег југословенског Генералштаба. *Влада народног спаса* је након тог дописа слала радиогране на српском и немачком језику које су даље отпремали немачки службеници у складу са важећим правилима за немачку војску.⁵¹ Представници локалне управе често су вршили такозвано „пломбирање апарата“, односно на радио-пријемницима су „преудешавали“ радио-станице како становништво не би слушало оне које су забрањене.⁵² Сви радио-претплатници били су дужни да редовно плаћају претплату, а уколико нису измиривали обавезе на време следило је одузимање дозволе за држање пријемног радио-апарата, самог радио-апарата и новчана казна у висини трогодишње претплате.⁵³ Министарство пошта,

⁴⁸ Чланак „Викторија! С нашим заставама је победа! Радио-Београд на почетку треће године рата“, *Ново време*, 3. септембар 1941.

⁴⁹ Неке од забавних емисија биле су: „Кафана код хиљаду звезда“, „Пожели штогод из Београда“, „Београдски експрес на таласима“, „Емитујемо за Европу“, „Састанак у Београду“, „Мелодије после поноћи“, „Звучно писмо Фелдпоста“, „Недеља је добро почела“, *Коло*, 17. априла 1943. године. Лист „*Коло*“ наводи податак да је до тада емисија „Београдски млади стражар“ прикупила два милиона рајхс-марака прилога, од чега је милион и по ставила Хитлеру на располагање. Чланак: „Један милион марака Вођи Рајха од Радио-Београда, поклон за рођендан од 'Младог београдског стражара', *Обнова*, 23. април 1943. На Ускрс 1943. године у *Обнови* је објављен чланак „Вођа Рајха захваљује војничком радију Београд“.

⁵⁰ *Ново време*, 8, 9, 10. јун 1941.

⁵¹ ВА, група фондова Нда, К 1 а, бр. рег 7/1-1.

⁵² Чланак о пломбирању радио-апарата у Панчеву, *Ново време*, 18. јануар 1942.

⁵³ *Ново време*, 7. фебруар 1942.

телеграфа и телефона издавало је дозволе за увоз, израду и продају пријемних радио-апарата. У пролеће 1942. године, у Београду је формиран „Одред за прислушкивање радио-емисија на територији Србије” који је био потчињен Централи у Атини.⁵⁴

Програм станице Радио-Београда објављивали су дневни листови, а састојао се од вишекратних вести на немачком и српском језику, извештаја немачке врховне команде, немачких војничких песама, коментара савремених догађаја, музичких и других емисија.

За уводнике новина првенствено су објављивани чланци по немачким директивама, укључујући и разматрања значајних тема и вишеслојне критике противничке стране. Извештаји Вермахта су, у првој половини рата, већином били веродостојни, мада су вести о победама преношене детаљно, а о губицима у најкраћим цртама. Емитовани су и званични извештаји немачке владе у којима је преовлађивао политички садржај. Такође, емитоване су и вести из иностранства које су се састојале од радио-вести и вести из других извора прилагођених слушаоцима.

Емисије Радио-Београда, које су биле намењене српском становништву, трајале су, на почетку емитовања, у просеку два сата дневно. Садржај програма био је прилагођен немачкој сатници. Српске емисије биле су пуштане неколико пута током дана, да би од 25. маја 1942. године биле емитоване два сата у континуитету, сваког радног дана од 17 до 19 часова. Одељење државне пропаганде пропратило је наведену реорганизацију. Истог дана слушаоцима се обратио Ђорђе Перић, излагањем на тему значаја реорганизације Београдске радио-станице за српско становништво, користећи стандардну фразеологију о улози српског народа у будућем новом поретку и о неопходности културног и духовног стваралаштва којим би српски народ осигурао место у европској заједници народа.⁵⁵ Перић је истакао да је у питању скроман почетак, али и једна етапа у обнови Србије у којој ће слушаоци бити информисани, а истовремено ће им бити „тумачени” догађаји у земљи и свету. Становништву је саветовано да редовно слуша ове емисије и да се не окреће „лажима англосаксонске плутократије и бољшевизма”.⁵⁶ Према ње-

⁵⁴ ВА, група фондова На, К 41-Х, Ф 1, Д 4.

⁵⁵ Чланак „Српски програм на Београдској радио-станици”. Уводна реч Ђорђа Перића, „Чујте глас отаџбине, и не оглушујте се о њен позив на ред и мир, на рад и слогу”, *Ново време*, 26. мај 1942.

⁵⁶ Више о наведеном у: Маријана Мраовић, „Нова Србија у Новој Европи на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”, у: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, уредник доц. др Гордана Ђигић (Ниш: Универзитет у Нишу, 2017), 127-150.

говом виђењу, „радио је као важна модерна тековина нанео штету српском народу јер се непријатељ свакодневно користио њиме у својим обманама”. Одељење државне пропаганде сматрало је да је улога спикера у радио-пропаганди посебно значајна, па је организован велики конкурс за пријем спикера у Радио-Београд. Један од основних услова за пријем, осим пријатног гласа и разумљивости у излагању, био је и да „глас спикера буде такав да код народа изазива сигурност и поверење”. О избору спикера одлучивала је комисија на челу са оберлајтнантом Рајнтгеном, као и гласови слушаца. Наводећи податак да је у избору спикера гласало преко десет хиљада грађана, циљ новинара *Новог времена* био је да уверавају јавност у слушаност и популарност Радио-Београда.⁵⁷

Описујући ситуацију и организацију Радио-Београда поводом јубилеја, односно годишњице „заслужне културне установе”, аутор чланка у *Обнови* истиче разлику у опремљености и раду ове установе у односу на њене почетке у априлу 1941. године. У Радио-Београду је било ангажовано двадесет војника и преко три стотине цивилних сарадника којима су биле на располагању све потребне просторије, као и велика сала за емитовање, која се налазила ван станице и могла је да прими 296 чланова једног оркестра, а и мања сала за оркестре за игру. Радио-Београд је имао на располагању шест разних оркестара. Редовно су одржавани симфонијски концерти великог оркестра Радио-Београд⁵⁸ али и емитоване серије оперских емисија.⁵⁹ Хор Радио-Београда, који је основан 1939. године, испуњавао је репертоар ове станице током читавог периода окупације и првенствено је учествовао у извођењу оперских емисија. Хор Радио-Београда био је јединствено музичко тело са око 50 чланова у свом саставу, укључујући и одабране певаче из неколико певачких друштава. Били су ангажовани хор и дупли мушки и женски октет радио-станице под управом диригента Богдана Цвејића.⁶⁰ Хор је имао преко сто српских и нешто мање страних песама на репертоару.⁶¹ Извођене су композиције Христића, Настасијевића, Мокрањца, Бињичког, Бајића, Бошњакловића, Цвејића, Лештичког и других композитора.

⁵⁷ Чланак „Конкурс за најбољег радио-спикера”. *Ново време*, 21. јун 1942.

⁵⁸ Чланак „Симфонијски концерт великог радио оркестра”. У чланку се наводи да је диригент био др Ханс Хернер, војник редов, *Ново време*, 18. јануар 1942.

⁵⁹ Прилог „Радио-Београд даје вечерас оперу „Трубадур” у интерпретацији миланске „Скале”. *Ново време*, 10. фебруар 1942.

⁶⁰ Богдан Цвејић био је члан Београдског певачког друштва које је до 1945. године било службени протоколарни хор Краљевског двора.

⁶¹ *Ново време*, 24. август 1943., стр. 4.

Редовна су била гостовања немачких певача.⁶² Нови симфонијски концерт Великог радио-оркестра одржан је 10. априла 1942. године, а изведена је „Симфонијета” немачког композитора Герхарта Вестермана. Почетком маја 1942. године на Радио-Београду је гостовао Берлински гудачки квартет који је окупио чланове Камерног оркестра Франца фон Бенде.⁶³

Београдска радио-станица је на почетку остварења новог програма почела да уводи спољне преносе. Средином 1942. године редовно су преношене фудбалске утакмице и друга спортска дешавања. Крајем маја организовани су спољни преноси радио-концерата са Теразија, из Двора и из Топчидера, а касније са Калемегдана и других места.⁶⁴ На концертима у Дому Гарде углавном је гостовао позоришни балет, а често су приређивани концерти Вердијеве и Вагнерове музике. Пред зимску сезону 1942. године, београдска радио-станица наставила је са проширивањем тематике редовних и организовањем нових емисија. С тим у вези, организована је конференција са књижевницима и предложена сарадња на организацији и проширењу емисија намењених српском становништву. Конференцији су присуствовали: др Милош Ђурић, др Светислав Стефановић, др Милан Кашанин, Тодор Манојловић, Десимир Благојевић, Дамњан Ковачевић, Момчило Милошевић и Мића Димитријевић. Усаглашен је програм почетног рада емисије у којој би аутори или радио-спикери читали позната дела, рецитовали песме и разговарали са еминентним културним радницима. Пропагирана је сарадња новинара, књижевника и писаца на наставку организовања емисија.⁶⁵

У новембру 1942. године, Радио-Београд је увео емисију под називом „Радио-Београд вам представља”. Прва у серијалу, под наведеним називом, организована је у дворани Народног позоришта, како би се београдска јавност упознала са већином уметника који су учествовали у дотадашњим српским емисијама. Било је планирано да се целокупан остварени приход преда Српском црвеном крсту.⁶⁶ Емитоване су и песме припадника Српског добровољачког

⁶² Приликом одржања симфонијског концерта Великог радио-оркестра, први пут је изведена Брукнерова Трећа симфонија, а гостовала је и позната немачка певачица ораториума Аделхајд Холц, која је пре тога провела четири недеље на Руском фронту и гостовала на Загребачкој радио-станици. *Ново време*, 2. априла 1942.

⁶³ *Ново време*, 7. маја 1942.

⁶⁴ „Ови преноси ће допринети оживљавању програма радио-станице и учинити га још ближим животу.” *Ново време*, 24. мај 1942.

⁶⁵ Чланак „Проширење радио-емисије уз сарадњу српских књижевника”, *Ново време*, 27. септембар 1942.

⁶⁶ *Ново време*, 14. новембар 1942. Друга емисија организована је 7. марта 1943. године под називом „Радио-Београд представља вам свој програм.”

корпуса, колаборационистичке оружане формације, чију су окосницу чинили чланови покрета „Збор“, као и „Весело српско поподне“ у коме су гости били познати глумци и певачи. Преношено је и „Шарено поподне“ и „Свирка и песма са Балкана“ са Коларчевог универзитета, чији су извођачи били углавном студенти.⁶⁷ Организовани су и редовни испраћаји српских радника у Трећи Рајх. Емитоване су и емисије на српском језику у којима је популарисан одлазак на рад и повољан положај српских радника.⁶⁸ Поред часова немачког језика, касније су уведене и „српске обавештајне емисије“. У штампи су често објављивани прилози о успесима течаја немачког језика организованих преко Београдске радио-станице.⁶⁹

Почетком фебруара 1943. године, у оквиру „Српског часа“, почело је полчасовно емитовање литерарне емисије у којој су чланови Народног позоришта рецитовали најлепше песме из Змајеве збирке и дела других песника. Према писању *Новог времена*, циљ емисије био је да „покаже да су Змајеви ‘Ђулићи’ по својој уметничкој вредности потпуно равноправни са највећим европским лирским композиторима, јер слушајући композиције Шумана, Грига и Сибелиуса, паралелно или непосредно после читања бисера Змајеве лирике, његових ‘Ђулића’ добија се утисак да су ова велика уметничка дела компонована специјално за Змајеве песме.”⁷⁰ Очигледна је постојала потреба да се и у домену културе пропагира повезаност германских и српског народа на духовном плану, као и у осталим областима. У том контексту, радио је био једно од пропагандних средстава путем којег је популарисана конзумација немачких уметничких и културних садржаја.

Радио-Београд је у свој програм увео емитовање нарочитог изабраног програма под насловом „Недеља приредаба“ (у штампи се помиње и као „Музичка недеља“) у оквиру које је слушаоцима презен-

⁶⁷ Две наведене радио-емисије изведене су први пут уживо за јавност 22. марта 1942. године.

⁶⁸ У првој половини 1944. године емитован је већи број емисија о положају српских радника у Немачкој, што је очекивано с обзиром на измене у начину вођења немачке пропаганде. Лист *Коло* објавио је текст дневне емисије на српском језику преко радио-станице *Алпен*, под насловом „Како се осећа наш Милан у Немачкој?“, 12. фебруара 1944. године. У тексту од 26. фебруара, под насловом „Како проводи наш Милан своје слободно време у Немачкој?“ пише се о идиличном начину живота и рада српских радника у Немачкој који слободно време проводе свирајући, певајући, слушајући немачке композиторе и песнике, гледајући немачке филмове и учествујући у духовном животу Немачке. У чланку се користи име Милан, као типично име српског радника

⁶⁹ У *Обнови* је, 2. априла 1943. године, објављен један од таквих прилога под насловом „Успех течаја немачког језика преко Београдске радио станице.“ У *Новом времену* је објављивана рубрика „Немачки у 30 часова“, као допуна радио-течајевима.

⁷⁰ *Ново време*, 6. фебруар 1943.

тован посебан уметнички садржај. Почетком 15. марта 1943. године организована је једна од таквих „недеља приредаба”. Програм је изведен у Народном позоришту, у оквиру којег је приређен подневни концерт и вечерња концертна емисија. Организована је и велика приредба на којој су, осим домаћих уметника, учествовали и гости из Немачке: тенор Гутен Бодарт и певачица Ирмагарт Харнехаузен.

Средином априла 1943. године организована је прослава двогодишњице Радио-Београда.⁷¹ Приређен је велики симфонијски концерт у дворани Коларчевог универзитета уз учешће Радио-оркестра под управом диригента Освалда Бухолца и првог концерт-мајстора Берлинске државне опере Хелмута Черника. У Народном позоришту одржан је концерт Прашког квартета, а на новом концерту на Коларчевом универзитету учествовали су, као солисти, чланови Берлинске опере.⁷² У то време, у Народном позоришту су гостовали и италијански уметници.

Преко звучника су редовно емитоване вечерње музичке емисије Радио-Београда, за београдске улице и тргове, а целокупни корзо селио се из Кнез Михајлове улице на Теразије. Крајем маја 1943. године Радио-Београд је увео извесне измене у српски део програма, па је почело емитовање српске народне музике и недељног политичког прегледа у оквиру редовне недељне емисије „За тебе, српски слушаоче”.⁷³ Крајем јуна 1943. почело је емитовање још једне нове емисије Радио-Београда, под називом „Филмске загонетке”, у сарадњи са Југоисток-филмом и водећим београдским биоскопима. Награде за учеснике ове емисије биле су годишња претплата за београдске биоскопе и почасне карте за једну од првих представа великог колорисаног филма немачког филмског предузећа УФА из Берлина „Минхаузен”. У чланку о емисији наведено је да је то „емисија забавног и веселог карактера”.⁷⁴

Без обзира на мали утицај у уређивању емисија Радио-Београда, колаборационистичке власти донеле су *Уредбу о обавезном преношењу и слушању радио емисија по јавним локалимa*.⁷⁵ Наведеном уредбом прописано је да се у свим локалимa обавезно морају преносити и слушати све српске обавештајне емисије Радио-станице Београд. Током преношења вести, изјава, говора или посланица, у кафанама је требало да влада потпуна тишина, а гости нису могли бити

⁷¹ Чланак „ Две године рада Београдске радиостанице”, *Ново време*, 20. април 1943.

⁷² *Ново време*, 4. април 1943.

⁷³ *Ново време*, 30. мај 1943.

⁷⁴ *Ново време*, 29. јун 1943.

⁷⁵ *Службене новине*, 4. јун 1943. године, *Обнова*, 5. јун 1943.

послуживани. Казне за непоштовање уредбе важиле су и за власнике кафана и за госте, а биле су новчане и затворске. Чак је, у одређеним случајевима, одузимао право на рад или се вршило упућивање на принудни рад.

Радио-Београд је, у септембру 1943. године, увео неколико нових емисија на немачком и организовао већи број гостовања немачких уметника у текућој сезони: генералног музичког директора Хајнца Вајсбаха, професора Вилхелма Штроса са гудачким квинтетом, професора Рудолфа Мецмахера, диригента Карла Листа, пијанисту Рудолфа Вилеа, алта Дорис Винклер и других.⁷⁶ Нова сезона почела је емитовањем „Шареног поподнева“ за немачку војску и Другом музичком недељом Радио-Београда. Почело је и редовно емитовање српске емисије „Шарено поподне“, сваке среде поподне у дворани Коларчевог универзитета, „пред микрофоном, на позорници“ што је такође имало пропагандну форму. Емитовању су често присуствовали чланови владе, министри и представници Одељења државне пропаганде. У емисијама су учествовали еминентни уметници, па је владала велика потражња за картама.⁷⁷ Емитован је и низ предавања под називом: „Портрет недеље“, на којима су истакнуте јавне личности држале предавања из области политичког, друштвеног, уметничког, културног и спортског живота. Посебну пажњу носиоци радио-пропаганде посветили су популарисању народне изворне музике код становништва. Сваких недељу дана одржаване су аудиције на којима је вршен избор адекватних певача народне музике, којима се потом омогућавао наступ у емисијама. Током октобра 1943. године домаће власти увеле су још једну новину – директан пренос верске службе из више православних цркава у Београду. Тиме је популарисано поштовање верских традиција од стране Недићеве владе и њено старање о духовном животу српског народа. Јавности је на посебан начин, путем радио-пропаганде, презентован положај ратних заробљеника и српских радника у Немачкој, ангажовање добровољачке организације и рад Националне службе за обнову Србије. У *Обнови* је, у мају 1943. године, најављен почетак емитовања емисије коју ће водити припадници Српског добровољачког корпуса са циљем да народу приближе „живот, борбу,

⁷⁶ Чланак „Београдска радиостаница улази у нову сезону са великим програмом. Гостовање најпроминентнијих немачких уметника“, *Обнова*, 22. септембар 1943, стр. 4.

⁷⁷ У чланку „Успех 'Шестог шареног поподнева'“ наводи се да је „приредби присуствовао Велибор Јонић са госпођом, шеф Српске државне пропаганде Ђорђе Перић, помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић, комесар Коларчеве задужбине бивши министар Бошко Богдановић и други представници домаћих власти, *Ново време*, 18. јун 1943. године.

тешкоће, напоре и безгранични идеализам нових српских нараштаја који одважно стоје у првим редовима бораца за нову Србију.”⁷⁸ Такође, поводом емитовања „Добровољачког часа”, *Обнова* је известила домаћу јавност о наводно све већем приливу сеоске и градске омладине у редове добровољаца који чине „чврст и бескомпромисан инструмент политике генерала Недића и српског народа.”⁷⁹

Одељење државне пропаганде придавало је велики значај презентовању јавности повољног положаја српских заробљеника у немачким логорима. Најефикаснији и најбржи начин за постизање тог циља били су организовани радио-преноси изјава ратних заробљеника, њихових говора и поздрава упућених ближњима и отаџбини.⁸⁰ У свакој од изјава су обавезно хвалили немачки режим и услове у којима су смештени, као и апеловали на своје сународнике да остану мирни и послушни *Влади народног спаса*. Приликом једног од радио-преноса говорило је 120 заробљеника.⁸¹ Касније је број који се наводи у штампи прелазио две хиљаде.⁸² У *Новом времену* објављена је радио-репортажа из круга заробљеника враћених у Србију у марту 1944. године.⁸³ Нова радио-емисија посвећена српским заробљеницима под називом „Твоја српска отаџбина” емитована је први пут 22. августа 1944. године, а уводни говор одржао је председник владе. Емисија је имала за циљ да омогући контакт заробљеника са породицама и да им пружи обавештења о тешкој ситуацији у земљи „због сталних напада комунистичких банди Јосипа Броза” и „о тешком злочину које Јосип Броз врши над српским народом”.⁸⁴

Приликом првог емитовања, чланови специјалног васпитног течаја Националне службе за обнову Србије, организованог у Остружници, припремили су потпуни пренос једног радног дана са терена. Директор радио-станице присуствовао је пробама и аудицији за ову емисију. Најмлађи симфонијски оркестар, који је чинило 40 музичара-обвезника, ангажован је за потребе наредних емитовања.⁸⁵ У складу са радом организације „Земља и рад”, као и пријемом углед-

⁷⁸ *Обнова*, 11. мај 1943. Лист је 18. јуна најављивао учешће хора добровољаца у програму „Шареног поподнева”. У једној од немачких емисија, 10. јула 1943. године, на Радио-Београду детаљно је било речи о борби српских добровољаца.

⁷⁹ *Обнова*, 15. октобар 1943.

⁸⁰ *Ново време*, 23. јул 1942.

⁸¹ Исто, изјава једног од ратних заробљеника.

⁸² Чланак „Две хиљаде поздрава драгим и милим преко Београдске радио-станице”, *Ново време*, 12. август 1942.

⁸³ *Ново време*, 23. март 1944.

⁸⁴ *Ново време*, 24. августа 1944.

⁸⁵ Чланак „Преко 100 омладинаца учествоваће у емисији радио-емисији Националне службе”, *Ново време*, 25. август 1942.

них сеоских домаћина код председника владе, пропаганда међу сељаштвом и уопште о положају сељака у окупираној Србији вршена је и путем радио-емисија посвећених сељачком питању. Прва од тих емисија пуштена је у етар 25. августа 1942. године, у којој су емитовани разговори са сељацима.⁸⁶ Такође, почело се са извођењем разних музичких комада прилагођених становницима села. Тако је, у септембру, изведен музички комад из сеоског живота „Село моје убаво“, композитора Љубише Бошњаковића. Дело је препуно народних мотива из српских крајева: окупљање омладине око гусала, разна кола, позив на игру и друге активности сеоских омладинаца.⁸⁷

Одељење државне пропаганде и Министарство просвете и вера вршили су организовану радио-пропаганду према деци и омладини – ђацима и студентима. Радио-Београд почео је са емитовањем емисија посвећених деци средином 1942. године, на почетку у оквиру „Српског часа“. Емисија је носила назив „Дечији час“, а програм су изводили чланови дечијег позоришта „Србија“, под управом београдског новинара Аце Павловића.⁸⁸ Емитовање дечијих емисија трајало је до краја окупације. Имајући у виду да су током зимског распуста, односно „зимског прекида предавања“ ученици остајали „ван дохвата потребног васпитног утицаја“ усвојен је предлог Главног просветног савета да се преко Радио-Београда организују посебни часови за ђаке, у трајању од 15 минута. Теме часова биле су: понашање ван школе, хигијена, одређени наставни предмети, могућност уписа у разне школе са пропагирањем уписа у стручне школе, српска историја, поезија, народна етика, народна традиција, улога појединих позива у народном и државном животу, српство, светосавље и улога и значај појединца у борби за опште добро. Главни просветни савет препоручивао је да се ова предавања организују у виду научног излагања, дијалога, личног доживљаја, приче, као и да буду проткана примерима. Старешина школе слао је сва обрађена предавања Главном просветном савету, до средине текућег месеца, са списком свих наставника, на одобрење.⁸⁹ Прво предавање одржао је, 6. фебруара 1944. године, помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар Јанковић на тему „Српски културни план“.⁹⁰

Радио-емисије намењене српским слушаоцима у првом тромесечју 1944. године задржале су форму из претходних година, а ни репертоар није био знатније измењен. Поводом обележавања Божи-

⁸⁶ *Ново време*, 28. август 1942.

⁸⁷ *Ново време*, 25. септембар 1942.

⁸⁸ *Ново време*, 30. августа 1942.

⁸⁹ Чланак „Предавање за ђаке преко радија“, *Ново време*, 10. децембар 1943.

⁹⁰ *Ново време*, 7. фебруар 1944.

ћа, приређен је симфонијски концерт са плоча, божићна мелодрама професора Шимића: „Рођење Христово”, уз пратњу Цвејићевог хора, као и дечији час под називом: „Божић за нашу децу”. Емитована је уобичајена Божићна посланица председника владе. Репортажа о прослави Бадње вечери српских радника у Берлину била је емитована како би се слушаоци уверили у искрене побуде немачке власти и њихову бригу о верским и другим потребама српских радника. Пренос литургије из једне од београдских цркава, концерт камерне музике и емитовање „Шареног поподнева” требало је да допринесу одржавању стања народног духа у уверењу да се ситуација стабилизовала и да се живот одвија нормалним током.⁹¹ У фебруару 1944. године одржан је велики концерт Радио-станице Београд поводом гостовања немачког диригента Ервина Бацлера који је дириговао великим симфонијским оркестром Радио-Београда, уз наступ солисткиње Ани Концени. У зимском периоду, Управа Радио-Београда прикупила је, преко Одсека за српске емисије, знатан прилог за зимску помоћ избеглицама и сиромашном становништву.

Најаве свечаног радио-програма за велику Ускршњу недељу и празнике 1944. године нису остварене због савезничког бомбардовања Србије на Ускрс 1944. године. Након тога уследила је велика пропагандна кампања Радио-Београда, а редовно емитовање програма настављено је скоро до самог краја окупационог периода. Након бомбардовања обустављено је емитовање дела забавних садржаја, као и заробљеничког часа, али убрзо се наставило са редовним програмом. Становништво је требало убедити да се „живот одвија уобичајеним током”. Средином маја обележено је две године од оснивања „Српских емисија” које су, према писању штампе, спадале међу најпопуларније емисије Радио-Београда. Дошло је и до повећања броја оркестара и солиста народне и модерне музике, салонских и џез оркестара. Почело се са извођењем домаћих шлагера, а сваког четвртка одржаване су аудиције за певаче. У оквиру емисије „Шарено поподне” почели су се појављивати нови солисти, осим познатих интерпретатора. Посебно је била популарна недељна емисија „Београд зове Бор” у којој су испуњаване музичке жеље слушалаца, а српско одељење поново је увело емисију „Шта желе наши слушаоци”.

Крајем јула 1944. године објављене су вести о организовању избора за најбољу кафанску музику у сарадњи Радио-Београда и листа *Ново време*. Награде су биле новчане и прилично високе за време у којем се избор одвијао. Пропагандна намена била је да се покаже становништву да се музички живот престонице одвија несмета-

⁹¹ *Ново време*, 4. јануар 1944.

но. Такође, обећано је да ће прва три кафанска оркестра бити редовни гости музичког програма београдске радио-станице.⁹² Почетком августа 1944. године одржан је поменути конкурс Радио-Београда за најбољи кафански оркестар и титулу „Златни микрофон”.⁹³ Како би се популарисао наведени конкурс и обезбедио што већи број слушалаца који ће га пратити, дељени су нумерисани леци по прометним београдским улицама и извлачени добитници улазница за такмичарски део конкурса у дворани Коларчеве задужбине. Немачки културни радници су подржали овај избор, те је у том контексту објављена и изјава диригента и композитора Фридриха Мајера о квалитету појединих београдских кафанских оркестара. На конкурс који је завршен великом приредбом, одржаном средином августа, победио је „Оркестар Новог Београда”. Штампала је најавила одржавање новог „Јесењег конкурса за златни микрофон”.

Радио-Београд емитовао је програм током читавог периода окупације, све до 13. октобра 1944. године, када је дошло до повлачења немачке војске и чланова *Владе народног спаса* из Београда.

Закључак

Радио-пропаганда била је један од кључних сегмената у дисперзији пропаганде у двадесетом веку и, истовремено, пропагандно средство широког спектра деловања, са могућношћу утицаја на целокупно јавно мњење одређене државе. У наведеном контексту било је теже ограничити – цензурисати доступност информација и обликовати јавно мњење.

Колаборационе власти су, у складу са потребама немачког пропагандног апарата, уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. Пропаганда и цензура имале су значајну улогу у немачкој управи на окупираној српској територији. Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна. Пропаганда *Владе народног спаса* у великој мери је зависила од усмеравања немачког пропагандног и политичког апарата, првенствено Пропагандног одељења Југоисток, што је донекле минимизирало њену улогу у друштву, могућност креативности у раду и утицало на резултате постављених циљева. Вршена је строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за даље дистрибуирање путем штампе или радио-говора, предавања, народних зборова и разних културних и политичких

⁹² *Ново време*, 28. јул 1944.

⁹³ *Ново време*, 15. август 1944.

манифестација. *Влада народног спаса* није имала ингеренције у домаћој обављању радио-службе, као ни могућност коришћења радио-станица и радио-апарата без одобрења окупационих власти.

Одељење државне пропаганде је свакодневно извештавало, у похвалном тону, о успешном ангажовању Радио-Београда под немачком управом, без икаквог критичког осврта на садржај програма и његову очигледну прилагођеност потребама окупатора. Представници колаборационистичких власти, Одељења државне пропаганде, уредници листова и новинари су, и поред постојећих ограничења коју су српске емисије имале на Радио-Београду, максимално користили одобрену сатницу у свом пропагандном раду. Сви значајнији говори најављивани су претходно путем штампе, у којој су објављивани текстови предавања одржаних путем радио-преноса.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени историјски извори:

Војни архив

Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива).

Група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива).

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону.

Државни архив Србије

Фонд: Министарство просвете и вера 1941–1944. Одељење за високо образовање и народну културу.

Објављени историјски извори:

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1, Београд: 1973.

Николић, Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Литература

Алексић, Драган. Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату, *Ослобођење Београда 1944. године*, Зборник радова, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

Bernays, Edward. *Propaganda*. New York: Horace Liveright, 1928.

- Blam, Mihailo. *Džez u Srbiji: 1927–1944*. Beograd: Stubovi kulture, 2010.
- Јокић, Мирослав. *Историја радиофоније у три епохе*, I, Београд: РТС Београд, 2004.
- Le Bon, Gustav. *Psihologija gomile*, Beograd:Algoritam, 2005.
- Lineberger, Paul. *Psychological Warfare*. Washington DC: Infantry Journal Press, 1948.
- Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*. Уредник др Вељко Ђурић, 123-159. Београд: Музеј жртва геноцида, 2017.
- Мраовић, Маријана. „Нова Србија у Новој Европи на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”. У: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, Уредник доц. др Гордана Ђигић, 127-150. Ниш: Универзитет у Нишу, 2017.
- Мраовић, Маријана. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.
- Мраовић, Маријана, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић. *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета*. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.
- Marijana Mraovic, „Creation of an Alternate Reality: The Organization and Propaganda Activities of the Government of National Salvation from 1941 until 1944”, *Balkanica*, Vol. LIII (2022), 185-226.
- Овде Радио-Београд*, Зборник поводом педесетогодишњице, Београд: Радио-Београд, 1979.
- Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*. Минхен: Искра Минхен, 1971.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*. I, приредио Стојановић Александар, Београд: Филип Вишњић, 2015.
- Vasiljević, Маја. „U mreži disciplinarnih i regulacionih mehanizama: Muzičari u Beogradu 1941–1944”. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju, 2019.

Штампа и периодика

1. Општинске новине
2. Наша борба
3. Ново време
4. Обнова

Dr. Marijana T. Mraović, Research Fellow,
Military Archive, Strategic Research Institute
University of Defense, Belgrade
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

THE DISPERSION OF RADIO PROPAGANDA IN THE TERRITORY OF THE OCCUPIED SERBIA IN THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

The paper reconstructs the actions of the Serbian Government of National Salvation in the field of the organization of the propaganda in the occupied Serbia during WWII. The occupation authorities intended to achieve the tightly controlled management of the national authorities' propaganda through the Serbian Propaganda Department of the Ministerial Council Presidency.

The Government of National Salvation made a great effort in the field of supervising publications, film screenings and radiophonic shows. The main points of activity of national authorities in the field of radio propaganda were subordinated to German interests.

The concept of radio propaganda was analyzed, as well as the German organization of the propaganda censorship apparatus and its influence on the work of the Serbian Propaganda Department in the field of radio propaganda. The content of the radio program and the activities of Radio Belgrade under German occupation were analyzed together with the example of the activities of the collaborationist authorities in the field of radio propaganda.

KEY WORDS: *Serbia, World War II, collaboration, Milan Nedić's Government, propaganda*